

**РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
У НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З НЕПРАВОМІРНИХ
ДІЯНЬ, НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVII–XX СТОЛІТТЯ)**

**DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF COMPENSATION FOR MORAL
DAMAGE IN NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS ARISING FROM UNLAWFUL
ACTS IN UKRAINIAN LANDS (17TH–20TH CENTURIES)**

Відповідальність за завдану шкоду є однією з фундаментальних та незмінно актуальних проблем цивільного права. Основи цього інституту були закладені ще в римському праві, оскільки древні римляни вже виділяли зобов'язальне право в рамках цивільного права. Генезис зазначеного інституту в межах української державності розпочався ще за часів Київської Русі. Згодом, у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.), інститут цивільного права досяг значного рівня зрілості. Метою ж цієї статті є розгляд особливостей становлення та розвитку інституту відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь, починаючи з часів гетьманства та до проголошення незалежності нашої держави (XVII–XX ст.). Встановлено, що українське право Гетьманщини стояло на сторожі особистої свободи й честі особи. Зокрема, протиправне ув'язнення, побиття чи знущання каралися різними за розміром грошовими штрафами, а за непоправних наслідків – ще й матеріальною компенсацією родичам потерпілої особи. Проаналізовано, що на початку XVIII ст. майнові покарання (санкції) за завдану шкоду, які стягувались на користь потерпілого, носили приватноправовий характер, оскільки їх розмір залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У XIX ст. розмір грошової компенсації перебував у прямому зв'язку із соціальним статусом, а також статтю потерпілої особи. Відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту. Зроблено висновок, що у ЦК 1922 року не містилося поняття «моральна шкода»; втім наявність у ньому загальної обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Однак у цілому в радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до цього інституту. Результатом такого підходу стала відсутність його нормативного закріплення в Основах 1961 року.

Ключові слова: моральна шкода, інститут, недоговірні зобов'язання, неправомірні діяння, зобов'язальне право.

Liability for damages is one of the fundamental and ever-relevant issues in civil law. The foundations of this legal institution were laid as far back as Roman law, since the ancient Romans had already distinguished the law of obligations within the framework of civil law. The genesis of this institution within the framework of Ukrainian statehood began as early as the times of Kievan Rus'. Subsequently, during the period when Ukrainian lands were part of the Grand Duchy of Lithuania (14th–16th centuries), the institution of civil law reached a significant level of maturity. The purpose of this article is to examine the peculiarities of the formation and development of the institution of compensation for moral harm in non-contractual obligations arising from unlawful acts,

from the era of the Hetmanate to the proclamation of our state's independence (17th–20th centuries). It has been established that the Ukrainian law of the Hetmanate stood guard over personal freedom and the honor of the individual. In particular, unlawful imprisonment, beating, or abuse were punishable by monetary fines of varying amounts, and in cases of irreparable consequences, by material compensation to the relatives of the victim. It is analyzed that in the early 18th century, property penalties (sanctions) for damages, which were collected in favor of the victim, were of a private-law nature, since their amount depended on the actual damage caused, was collected in favor of the victim, and was therefore primarily aimed at fulfilling a compensatory function. In the 19th century, the amount of monetary compensation was directly linked to the victim's social status and gender. Compensation for the harm caused consisted of restoring the previous state of affairs, and if that was impossible, paying a monetary equivalent. It is concluded that the Civil Code of 1922 did not contain the concept of "moral harm"; however, the presence therein of a general obligation to compensate for harm caused to a person sparked scholarly debate. However, on the whole, Soviet legal doctrine adopted a negative attitude toward this institution. The result of this approach was the absence of its normative enshrinement in the 1961 Fundamentals.

Key words: *moral damage, institution, non-contractual obligations, unlawful acts, law of obligations.*

Вступ. Відповідальність за завдану шкоду є однією з фундаментальних та незмінно актуальних проблем цивільного права. Основи цього інституту були закладені ще в римському праві, оскільки древні римляни вже виділяли зобов'язальне право у рамках цивільного права.

Генезис зазначеного інституту в межах української державності розпочався ще за часів Київської Русі. Процес політичної консолідації племінних союзів навколо київського центру у VIII ст. став передумовою для формування самобутньої системи давньоруського права. Фундаментальним джерелом цього періоду є Руська Правда, представлена у Короткій. Просторовій та Скороченій редакціях. Аналіз змісту цього акта свідчить про високий рівень диференціації тогочасної правової системи, де окреме місце належало розвиненому зобов'язальному праву. Руська Правда забезпечувала комплексне регулювання як договірних відносин, так і деліктних зобов'язань, що виникали внаслідок заподіяння шкоди.

Після розпаду Київської Русі правонаступником її державотворчих традицій стало Галицько-Волинське князівство, де продовжувався розвиток національної правничої думки. Згодом, у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.), інститут цивільного права досяг значного рівня зрілості. Литовські статuti забезпечували ґрунтовну регламентацію права власності, зобов'язальних та договірних відносин, застави та сервітутів. Новий етап розвитку права пов'язаний із козацько-селянською війною під проводом Богдана Хмельницького та розбудовою Гетьманщини, правова система якої акцентувала увагу на захисті особистої свободи та честі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню еволюції розвитку інституту моральної шкоди присвятили окремі розділи у своїх дисертаційних дослідженнях такі вчені як В.В. Гаєвий, І.М. Забара, О.С. Онищенко, О.І. Панченко, О.П. Сорока, В.Д. Чернадчук.

Втім, проблема еволюції цього інституту у рамках зобов'язань, що виникають з неправомірних діянь, розкрита не була.

Метою статті є розгляд особливостей становлення та розвитку інституту відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь, починаючи з часів гетьманства та до проголошення незалежності нашої держави (XVII–XX століття).

Виклад основного матеріалу. Із початком національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького починає формуватися Українська держава, яка проіснувала до 1654 року. Українське право Гетьманщини стояло на сторожі особистої свободи й честі особи. Зокрема, кримінальне ув'язнення, побиття чи знущання каралися різними за розміром грошовими штрафами, а за неоправаних наслідків – ще й головиною, тобто матеріальною компенсацією родичам потерпілої особи [1, с. 210].

Зобов'язальне право було найбільш розвиненим із усіх інститутів цивільного права. В українському середньовічному суспільстві воно було передусім запорукою забезпечення особистих і майнових прав. Зобов'язання як правовий інститут у той період розумілося як право на майно особи, яка не виконала договору чи заподіяла якусь шкоду. Тому, відповідно, розрізняли

зобов'язання, що випливали з договорів, і зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди. Зобов'язання другої групи виконувалися шляхом відшкодування збитків майном чи за допомогою відробітку. Майнове покарання існувало також у вигляді відкупу на користь потерпілого чи його спадкоємців, або штрафу [2, с. 202].

На початку XVIII століття на території Лівобережної України діяли норми феодално-кріпосницького права, які знайшли своє відображення у збірнику під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року (далі – Права). У цьому нормативно-правовому акті зобов'язання із завдання шкоди окремо не виділяються; натомість норми, що встановлюють обов'язок відшкодувати завдану шкоду, можна знайти у главах, присвячених різного роду злочинам (гл. 20, 21, 22). Зокрема, встановлювались такі види майнових покарань, які стягувались на користь потерпілого: плата «за голову»; плата за каліцтво, побої, рани; плата за безчестя; відшкодування завданої протиправним діям шкоди. Із цього приводу важко погодитись із припущенням, що такі покарання були не цивільно-правовими стягненнями, а самостійними видами майнових кримінальних покарань. Навпаки, слід акцентувати увагу на приватноправовому характері вказаних санкцій, оскільки їх розмір, як правило, залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У той же час, обсяг відповідальності залежав від станової приналежності потерпілого та міг бути кратним по відношенню до завданої шкоди (п. 2 арт. 1 гл. 20). Однак окремі норми, що встановлювали обов'язок відшкодувати шкоду, містяться в інших главах [2, с. 28].

У п. 1 арт. 14 гл. 20 встановлювалася відповідальність за незаконний арешт. Так, особа будь-якого чину і звання, яка сама або з допомогою своїх підданих чи служителів утримувала шляхтича, військового, іншу особу чоловічої або жіночої статі під арештом, морила її голодом, завдавала побоїв чи інших мук, мала сплатити потерпілому 14 руб. 40 коп. за вироком суду, якщо вина такої особи буде доведена. Також, мали бути відшкодовані всі збитки, завдані ув'язненому за час його неправомірного утримання [3].

Якщо за час незаконного ув'язнення винний шляхом тиранських побоїв зробив арештанта сліпим, кульгавим, або покалічив його, то він мав додатково нести відповідальність за санкціями арт. 46, тобто сплатити 60 руб. за пошкоджено око, або подвійну суму за обидва, і такий самий розмір відшкодування за втрачену або пошкоджену руку чи ногу (п. 5 арт. 14 гл. 20).

У випадку смерті неправомірно утримуваної особи винний мав сплатити його спадкоємцям подвійну суму, розмір якої залежав від соціального статусу померлого (п. 6 арт. 14 гл. 20) [3].

У 1807 році під керівництвом Ф. Давидовича здійснюється упорядкування цивільно-правових норм, які діяли у тогочасній Україні, та їх об'єднання у збірнику під назвою «Зібрання малоросійських прав» (далі – Зібрання) [4, с. 343–344]. За своїм змістом цей нормативний акт охоплює загальне вчення про осіб, в тому числі норми сімейного права (книга I), речове право (книги III і V), зобов'язальне право (книги II і IV), спадкове право (глави XXII і XXIII книги III).

Система зобов'язального права за Зібранням 1807 року включала договірні та позадоговірні зобов'язання. Важливою новацією було об'єднання положень про відшкодування шкоди в одну главу – XII, що мала назву «Про недозволені діяння, і про права та обов'язки, що слідують із них». Наявність вини була головною умовою цивільно-правової відповідальності. Розрізняли умисел і грубу необережність, а також «неважливу» і «маловажливу» необережність, хоча чіткого розмежування між останніми двома поняттями надано не було. Вина ж потерпілого розглядалася як обставина, що виключає або зменшує відповідальність [5, с. 111 – 123].

Розмір грошової компенсації у разі вбивства залежав від соціального статусу, а також від статі потерпілої особи. Наприклад, за позбавлення життя виборного козака необхідно було сплатити 60 грошей, бортника – 40 грошей, а за дружину будь-кого з означених осіб – подвійну суму відшкодування. Також штраф призначався за нанесення тілесних ушкоджень, за спричинення болю, каліцтва, за ображену гідність. Дійсно, якщо хто-небудь звинувачував іншого без достатніх на те підстав, і ця особа була незаконно взята під варту, через що зазнала безчестя і збитків, то такого «несправедливого скаржника» потрібно відразу ж було віддати під суд і стягнути з нього відшкодування за збитки, яких зазнав безневинний при взятті його під варту, а також компенсацію за шкоду, яка була завдана бездоглядному господарству потерпілого. Якщо ж суд з якої-небудь причини не виносить належного рішення в такій справі і не присуджує належної компенсації, то вже він сам повинен відшкодувати потерпілому всі збитки, яких той зазнав [5, с. 146].

Окремої уваги заслуговують параграфи 170–192, які регламентували питання цивільно-правової відповідальності за фізичне насильство над особою чи незаконне позбавлення її волі. У них, зокрема, зазначено, що «якби хто-небудь явно чи таємно сам чи з допомогою своїх служителів

і підданих взяв під арешт невинну і не обвинувачену вироком суду особу, або таємно чи явно її утримував, виснажував цим утриманням, побоями, голодом, чи іншим тиранічним способом, і про це донесли государю чи суду діти, дружина або інші родичі потерпілого, то такий безневинний має бути відразу ж визволений з-під незаконного арешту, і йому повинні бути відшкодовані всі збитки за відповідним судовим рішенням. Але, коли той, хто тримає потерпілого під арештом, є посланим від государя, суду чи управителя, то він має стати перед судом разом зі своїм ув'язненим, і, якщо його провина буде доведена, сплатити 40 коп грошей до державної казни. Коли ж потерпілий сам зміг втекти з-під незаконного арешту, то він має звернутися до найближчого суду і довести факт вчиненого над ним самоправства шляхом присяги про це його дружини, дітей, родичів чи інших людей, гідних довіри. У випадку постановлення обвинувального вироку той, хто тримав особу під арештом, повинен сплатити 20 коп грошей потерпілому і відшкодувати всі збитки, яких зазнав останній за час свого арешту, у двократному розмірі» [5, с. 152 – 153].

Норми, що стосуються питання зобов'язань, містило й Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року (далі – Уложення), що діяло також в Галичині і на Буковині. Уложення складається зі вступу і трьох частин. У вступі (ст. ст. 1 – 14) викладено загальні положення про цивільне законодавство; перша частина (ст. ст. 15 – 284) присвячена особистим правам; друга (ст. ст. 285 – 1341) – майновим; третя частина (ст. ст. 1342 – 1502) містить норми, що здійснюють регламентацію зазначених прав [6].

Відповідно до Уложення, шкодою є будь-які збитки, завдані майну, правам чи самій особі. Шкода є наслідком протиправної дії, недбалості іншої особи або випадку. Вона заподіюється умисно або з необережності; може виникати у результаті порушення як договірних, так і не договірних зобов'язань (ст. 1294 – 1295 Уложення).

Кожен має право вимагати від правопорушника відшкодування завданих збитків. Особа, зобов'язана відшкодувати збитки за договором або за законом, сама повинна доводити факт відсутності своєї вини. Будь-хто, хто сприяв заподіяно шкоди пособництвом, приховуванням, наказами, погрозами, повинен нести за це цивільно-правову відповідальність. При цьому, якщо можливо визначити розмір співучасті у заподіянні шкоди, або шкоду завдано внаслідок необережності, кожен відповідає в межах своєї участі; якщо ж шкода заподіяна умисно або якщо неможливо визначити участь кожного окремо, то співучасники відповідають солідарно, а той, хто відшкодує шкоду за всіх, отримує право зворотньої вимоги до решти співучасників. Якщо у заподіянні шкоди винний і потерпілий, то він відповідає спільно з винним у відповідних частках, а якщо їх неможливо визначити – у рівних частках (ст. 1301 – 1304 Уложення).

За загальним правилом, особа не несе відповідальності за чужі незаконні дії; якщо ж у законі говориться про зворотне, така особа, відшкодувавши шкоду, має право регресної вимоги до винного (ст. 1313).

Як зазначає Т.М. Северенчук, «відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту; притому пряме відшкодування – це відшкодування безпосередньо заподіяної шкоди, а повне відшкодування – це відшкодування також неотриманого прибутку і заподіяної образи. При умисному чи недбалому (необережному) заподіянні шкоди потерпілий вправі вимагати повного відшкодування, а в решті випадків – лише прямого відшкодування. Особа, яка заподіяла тілесні ушкодження, відшкодовує витрати на лікування, втрачений, у тому числі майбутній (у разі подальшої непрацездатності потерпілого), заробіток потерпілого та сплачує на його вимогу грошову компенсацію за фізичні і моральні страждання. Особливе відшкодування належить потерпілому при знівеченні його обличчя. Якщо тілесне ушкодження спричинило смерть потерпілого, винний відшкодовує вдові і дітям все, що вони втратили внаслідок смерті глави сім'ї [7].

Залежно від об'єкта посягання в Уложенні були виокремлені такі види шкоди: 1) внаслідок тілесних пошкоджень; 2) внаслідок позбавлення волі; 3) внаслідок образи; 4) внаслідок пошкодження майна. У випадку завдання тілесного ушкодження, винний повинен був відшкодувати витрати на лікування, втрачений заробіток та компенсувати втрату працездатності у майбутньому (ст. 1325). Крім того, потерпілий отримував право на відшкодування грошової суми за пережиті страждання у розмірі, який залежав від обставин справи, тобто йдеться про відшкодування моральної шкоди, завданої ушкодженням здоров'я. У випадку позбавлення волі внаслідок насильницького викрадення, незаконного арешту чи ув'язнення, потерпілий підлягав негайному звільненню; після цього йому відшкодувалася шкода, якої він зазнав у результаті неправомірного утримання. Якщо ж внаслідок зазначених дій потерпілий помирає, то винна особа повинна була надати таке відшкодування його дружині та/або дітям (ст. 1329) [6].

У 1832 році було видано «Зведення законів Російської імперії» (далі – Зведення), норми якого поширювалися і на більшу частину українських земель. Питання цивільного права регулювалися томом X, а в статтях 574–689 встановлювалося право на відшкодування шкоди та збитків.

Особливу увагу у «Зведенні» було приділено цивільно-правовій відповідальності посадових осіб у сфері правосуддя. Так, судді, винні у засудженні невинуватої особи, несли не лише кримінальне покарання, а й були зобов'язані повернути потерпілого із заслання та за власний рахунок відшкодувати йому завдані збитки: від сплати фіксованої суми (від 10 до 600 рублів, залежно від тяжкості покарання) до оплати лікування і навіть довічного утримання у разі втрати ним працездатності (ст. 678).

Відповідальність також передбачалася за призначення надмірно суворого покарання, але лише якщо це призвело до конкретних майнових збитків (ст. 680). Аналогічні правила поширювалися і на чиновників поліції, винних у неправильно виконанні вироку, а також губернаторів, губернських прокурорів і їхніх заступників, що пропустили без заперечення неправильні вироби або ж віддали розпорядження, внаслідок яких було покарано невинних чи надміру обтяжено участь винних (ст. 681). Це свідчить про наявність у законодавстві XIX століття розвиненого інституту відповідальності держави за помилки її службовців [8, с. 37–39].

На межі XIX – XX ст. ст. виникла необхідність у кодифікації цивільного законодавства, що обумовило появу на світ проекту Цивільного уложення 1905 року. Воно, зокрема, включало норми, що регламентували питання відшкодування збитків за шкоду, завдану недозволеними діями.

Так, особа, яка з умислом або через необережність вчинила недозволене діяння, повинна була винагородити потерпілого за завдану таким діянням шкоду. Винний у вчиненні діяння, що заподіяло кому-небудь смерть, зобов'язаний був сплатити компенсацію тим, хто на день смерті за законом мали або могли б у майбутньому отримати право на утримання від особи, яку було незаконно позбавлено життя (ст. 2619). Особа, яка завдала кому-небудь тілесне ушкодження зобов'язана була відшкодувати витрати на лікування і піклування про хворого і, у разі необхідності, видати потрібну суму наперед.

Якщо ж потерпілий тимчасово або назавжди позбувся цілком або частково можливості здобувати собі своєю працею засобів до існування, або якщо його потреби зросли внаслідок завданої шкоди, то винний повинний був забезпечити такій особі тимчасове або довічне утримання у тому розмірі, в якому вона зазнав збитків внаслідок втрати або зменшення здатності до праці, або внаслідок збільшення потреб (ст. 2620).

У ст. 2624 сказано, що той, хто позбавив будь-кого свободи, повинен відшкодувати втрачений заробіток та інші збитки, яких зазнав ув'язнений. За увесь час позбавлення волі винний зобов'язаний був надавати утримання тим, хто б за законом мав право одержувати забезпечення від особи, яку було незаконно ув'язнено. Розмір утримання визначався за правилами, встановленими у ст. 2619, на випадок заподіяння кому-небудь смерті [9].

У Проекті 1905 року передбачалося також детальне регулювання відповідальності посадових осіб за шкоду, завдану при виконанні службових обов'язків (як умисно, так і внаслідок необережності). Певну специфіку мала норма, за якою потерпілий міг втратити право на компенсацію, якщо не скористався можливістю оскаржити неправомірні дії таких осіб. Для суддів відповідальність за неправильне рішення наставала лише у випадку умислу або «явної недбалості».

Проектом встановлювався трирічний строк позовної давності, який міг бути продовженим у разі кримінального переслідування. Розмір відшкодування визначався на розсуд суду і міг бути зменшений за наявності вини потерпілого.

Також були чітко визначені підстави звільнення від відповідальності, такі як дія непереборної сили, примус або виконання не злочинного наказу. У цих випадках відповідальність перекладалася на особу, яка змусила вчинити діяння [9].

Із метою нормативного забезпечення нової економічної політики, у 1922 році було прийнято Цивільний кодекс УРСР. Питання відшкодування шкоди регулювалися розділом XIII цього нормативно-правового акта. Так, за загальним принципом, закріпленім у ст. 403, заподіювач шкоди зобов'язаний був її відшкодувати, якщо не доведе, що не міг її запобігти, або якщо шкода не виникла з вини самого потерпілого.

У той же час, відповідальність державних установ за дії службових осіб (ст. 407) була обмеженою: вона наставала лише у випадках, прямо передбачених законом, і тільки після того, як неправомірність дій була офіційно визнана судом чи іншим органом. Крім того, установа звільнялася від відповідальності, якщо потерпілий вчасно не оскаржив дії службовця. При цьому

установа зберігала за собою право регресу до винної посадової особи. Це свідчить про низький рівень гарантій захисту прав громадян від дій держави на цьому історичному етапі [10].

Хоча Цивільний кодекс УРСР 1922 року не містив поняття «моральна шкода», ст. 403, в якій закріплювався загальний обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Деякі вчені, як-от Б. Утевський, вважали, що це формулювання охоплює і немайнову шкоду, оскільки поняття «особистість» включає духовну сферу.

Проте домінуючою стала протилежна точка зору, яку представляв А. Зейц. Він стверджував, що захист особистості – це сфера кримінального, а не цивільного права, яке має регламентувати лише майнові відносини. Ця позиція підкріплювалася ідеологічним аргументом про те, що відшкодування моральної шкоди є «чужим для радянської правосвідомості».

Таким чином, у радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до інституту моральної шкоди. Його називали «буржуазним пережитком», ствержуючи, що честь і гідність радянської людини не можуть підлягати грошовій оцінці [8, с. 51].

Результатом такого підходу стала відсутність в Основах цивільного законодавства 1961 року (далі – Основи 1961 року) інституту моральної шкоди. Натомість, глава 12 цього нормативного акта була присвячена зобов'язанням, які виникають внаслідок заподіяння шкоди. За загальним правилом, шкода, заподіяна особі або майну громадянина, а також шкода, завдана організації, підлягала відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її завдала. У той же час, правопорушник звільнявся від відповідальності, якщо міг довести, що заподіяння шкоди сталося не з його вини [11].

У цьому Законі вперше було чітко розмежовано два види відповідальності держави за шкоду.

Перший вид мав відношення до шкоди, завданої незаконними діями у сфері адміністративного управління. Вона відшкодовувалася на загальних підставах (ст. 88 Основ): відповідальність несли конкретна організація, і лише за наявності вини її працівників.

Другий, спеціальний вид відповідальності, стосувався найтяжчих порушень прав громадян у сфері кримінального та адміністративного провадження (незаконне засудження, арешт тощо). У цих випадках шкода відшкодовувалася державою у повному обсязі, причому незалежно від вини посадових осіб правоохоронних органів та суду. Цей підхід створював значно вищий рівень гарантій для реабілітованих осіб (ч. 2 ст. 89).

Ст. 90 цього акту була присвячена відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. За її положеннями, організації та громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих (транспортні організації, промислові підприємства, будівництва, власники автомобілів тощо), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили чи умислу потерпілого [11].

01 січня 1964 року був введений у дію Цивільний кодекс Української РСР, главою 40 якого регулювалися питання відшкодування шкоди. У цьому нормативному акті вперше в історії нашої держави на законодавчому рівні було закріплено інститут моральної шкоди, яка підлягала відшкодуванню громадянину або організації в грошовій або іншій матеріальній формі а рішенням суду особою, яка порушила їх законні права, якщо вона не доведе, що така шкода заподіяна не з її вини. Розмір відшкодування визначається судом з урахуванням суті позовних вимог, характеру діяння особи, яка заподіяла шкоду, фізичних чи моральних страждань потерпілого, а також інших негативних наслідків, але не менше п'яти мінімальних розмірів заробітної плати (ст. 440-1) [12].

Стаття 440-1 Цивільного кодексу УРСР 1963 року, хоча й передбачала право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, проте не містила легального визначення цього поняття. Визначення вказаної категорії можна було знайти лише в нормах спеціальних законів, що регулювали окремі види суспільних відносин (наприклад, у сфері захисту прав споживачів, авторського права тощо). Незважаючи на законодавчу фрагментарність, у правовій доктрині під моральною шкодою розумілися втрати немайнового характеру, що виникали внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, спричинених незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Норма, що розглядається, не містить будь-яких обмежень відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Відповідно до вказаної статті, фізична або юридична особа мала право вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди у разі порушення її прав неправомірними діями в будь-яких цивільних та інших правовідносинах. У ст. 440-1 виявляється дія принципу генерального делікту, закріпленого в ст. 440, в силу якого заподіяння шкоди визнається протиправним, якщо особа не була уповноважена на її завдання. При цьому неправомірна поведінка заподіювача

моральної шкоди є необхідною умовою відповідальності, тому суд при розгляді справ цієї категорії зобов'язаний з'ясовувати, чим підтверджується факт заподіяння моральних або фізичних страждань, за яких обставин і якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні. Зазначене правило є загальною нормою, такою, що регулює деліктні правовідносини [13].

Крім того, у ЦК УРСР 1963 року вперше в окремій статті (ст. 442) було закріплено зобов'язання держави відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями у сфері правосуддя (незаконне засудження, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, незаконний арешт тощо). Ця норма встановлювала, що така шкода відшкодовується державою у повному обсязі і незалежно від вини посадових осіб.

Однак, незважаючи на своє закріплення в кодексі, ця норма була декларативною і не діяла на практиці. Причиною була відсутність спеціального закону, який би визначав конкретний порядок та умови такого відшкодування. Фактично механізм запрацював лише після 1981 року, коли були ухвалені необхідні підзаконні акти.

Висновки. В українському середньовічному суспільстві зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди, виконувалися шляхом відшкодування збитків майном чи за допомогою відробітку. Майнове покарання існувало також у вигляді відкупу на користь потерпілого чи його спадкоємців, або штрафу. На початку XVIII століття майнові покарання (санкції) за завдану шкоду, які стягувалися на користь потерпілого, носили приватноправовий характер, оскільки їх розмір залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У XIX ст. розмір грошової компенсації у залежав від соціального статусу, а також від статі потерпілої особи. Відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту; притому пряме відшкодування – це відшкодування безпосередньо заподіяної шкоди, а повне відшкодування – це компенсація також неотриманого прибутку і заподіяної образи.

Із метою нормативного забезпечення нової економічної політики, у 1922 році було прийнято Цивільний кодекс УРСР. За загальним принципом, закріпленим у цьому нормативному акті, заподіювач шкоди зобов'язаний був її відшкодувати, якщо не доведе, що не міг її запобігти, або якщо шкода не виникла з вини самого потерпілого. У ЦК 1922 року не містилося поняття «моральна шкода», втім наявність у цьому акті загального обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Деякі вчені вважали, що це формулювання охоплює і немайнову шкоду, оскільки поняття «особистість» включає духовну сферу. Однак у цілому в радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до вказаного інституту. Його називали «буржуазним пережитком», стверджуючи, що честь і гідність радянської людини не можуть підлягати грошовій оцінці. Результатом такого підходу стала відсутність в Основах 1961 року положень щодо моральної шкоди. У 1964 року введено в дію Цивільний кодекс Української РСР, де нарешті було передбачено право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, хоча й не містилося легального визначення цього поняття. Крім того, у цьому ЦК вперше в окремій статті було закріплено зобов'язання держави у повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями у сфері правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2011. 944 с.
2. Блажівська О. Є. Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 1. С. 25 – 30.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд. К. А. Вислобоков; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. К.: [б.в.], 1997. 547 с.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. К.: КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
5. Зібрання малоросійських прав 1807 г. / Упорядники: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. Київ, 1993. 368 с.
6. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie Nr. 946/1811. Режим доступу: <http://www.ris.bka.gov.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>
7. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. Блог викладача ПКТ Северенчук Тетяни Миколаївни Тема 2.2. Галичина, Північна Буковина та Закарпаття у складі Австро - Угорської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). <http://severen4uk.blogspot.ru/2014/04/2.html>

8. Панченко О. І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 237 с.

9. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад: Ю.В. Білоусов, І.Р. Клаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1240 с.

10. Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР: Постанова ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. (ЗУ УРСР 1922 р. № 55, ст. 780). Режим доступу: http://yurist-online.org/publ/kodeksy_ukrainy_kodeksi_ukrajini/grazhdanskij_kodeks_ussr_1922_goda_civilnij_kodeks_ussr_1922_roku/3-1-0-152

11. Про затвердження Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік: Закон СРСР від 08 груд. 1961 р. Режим доступу: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15846.htm>

12. Цивільний кодекс Української РСР : Закон ВР УРСР від 18.07.1963 № 1540-VI. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>

13. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 22 травня 2024 року в справі № 212/7337/23. Режим доступу: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/119213879>

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025

Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025